

УДК 930.1(470+571)«19/20»

ФОРМУВАННЯ ШЛЯХЕТСЬКОГО СТАНУ В ВЕЛИКОМУ КНЯЗІВСТВІ ЛИТОВСЬКОМУ В ТРАКТУВАННІ Ф. ЛЕОНТОВИЧА

Михайлюк Ю.М.

Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького

У статті схарактеризована концепція формування литовсько-руської шляхти як стану з погляду Ф. Леонтовича. Вказано його аргументи щодо категоричного заперечення наявності станових ознак боярства в добу Русі. Розкрито стійке переконання дослідника про появу станових прав і привілеїв у литовського боярства лише з кінця XIV ст., а в руського – близько середини XV ст. З'ясовано бачення істориком ходу правової легітимації литовсько-руської шляхти. Проаналізовано трактування ним місця і ролі конкретних великокнязівських привілеїв у цьому процесі.

Ключові слова: Ф. Леонтович, стан, клас, шляхта, бояри, слуги, великокнязівські привілеї.

Постановка проблеми. Питання формування правового статусу литовсько-руської знаті неодноразово піднімалося в литуаністичних студіях як у минулому, так і на сучасному етапі розвитку історичної науки. Утім, як показують дослідницькі реалії, проблема й до сьогодні остаточно не вичерпана. Для цілісного і об'єктивного її висліду немаловажну роль грають надбання попередніх поколінь істориків. Вже від середини XIX ст. передусім східнослов'янська історіогра-

фія досить активно зверталася до такої тематики. Відтак маємо численні різноманітні підходи й концепції щодо тлумачення становлення шляхетського стану Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ). Особливе місце тут належить відомому історикові-правникові другої половини XIX – початку XX ст. Федору Івановичу Леонтовичу (1833–1911). У його доробку понад двадцять ґрунтовних праць, які розкривають різні аспекти соціальної історії ВКЛ. Їх характерністю є ак-

цент у розгляді історичних явищ і процесів на документально-правові засади. Насамперед це стосується досліджень еволюції литовсько-руської шляхти, що з історіографічної точки зору видається особливо цінним і цікавим.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Творчість Ф. Леонтовича становила інтерес для багатьох поколінь істориків. Відразу по його смерті з'явилося ряд праць (М. Грушевського, С. Аваляні, В. Єсіпова, Ф. Тарановського), присвячених загальному аналізу його наукових вподобань і здобутків [1–4]. Особливий дослідницький інтерес, зокрема в українській історіографії, його доробок викликав у сучасну добу. Передусім науковці (зокрема, Т. Бондарук, А. Гетьман, В. Заруба) концентрували свою увагу на студіюванні внеску вченого у справу створення та розвитку київської історико-юридичної школи та розвиток царини західно-руського права загалом [5–9]. Водночас, досить ґрунтовний підхід до дослідження життєвого шляху та різних сфер діяльності Ф. Леонтовича виявив О. Музичко [10–14].

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Попри неодноразові звернення дослідників до постаті видатного вченого, вивчення його творчої спадщини й до сьогодні залишається далеким від повновимірного. Насамперед ідеться про його бачення соціальних процесів та їх правового супроводу у ВКЛ. Особливо цікавою видається його візія еволюції шляхетського права та формування шляхти як стану в XIV–XVI ст., якій дослідники не приділяли належної уваги.

Мета статті. Метою пропонованої публікації є дослідження трактування Ф. Леонтовичем концептуальних засад процесу трансформації литовсько-руської знаті в шляхетський стан.

Виклад основного матеріалу. Генезис знаті ВКЛ дослідник виводив із попереднього історичного часу, що відповідало традиційному баченню тогочасної історіографії. Їхньою соціальною базою вбачав «старих бояр і слуг», які були типовим соціальним явищем (за його словами, «побутовим елементом») для литовських і руських земель до початку XIV ст.

Водночас він категорично не погоджувався з наявним у сучасних йому наукових колах трактуванням боярства того часу як «стану», що володів відмінними від інших «станів» «правами» [15, с. 221–222]. Йдеться про ствердження М. Довнар-Запольським наявності у попередню добу в литовському й руському суспільствах станового поділу, зокрема, володіння боярами ustalеними на звичаєвому ґрунті особливими правами, частину яких їм удалося формально закріпити великокняжам привілеєм Ягайла (докладно див.: [16, с. 62–86]). Ф. Леонтович різко розкритикував таке судження, назвавши його «голослівним», не обґрунтованим документальними матеріалами й таким, що «не може мати ніякого наукового значення» [15, с. 229; 17, с. 14].

Альтернативними поясненнями історик розвінчав і аргументи, висунуті М. Довнар-Запольським на підтвердження свого погляду. Приміром, участь бояр у різного роду радах і вічах, суді й управлінні волостями пояснював не «правом по званню», а особистими якостями, здібностями та досвідом. Боротьбу між вищими і нижчими класа-

ми за панівну роль і вплив у державі розцінював, на відміну від М. Довнар-Запольського, як показник відсутності прерогативи певного класу в публічному житті. Він трактував подібні факти як «характерну рису початкових соціальних стадій старого часу, коли все перебуває ще в стані хаотичного бродіння, поза хоч трохи установленими і міцними юридичними поняттями». Тож він переконаний, що в таких умовах не йшлося «не лише про станову корпоративність і солідарність старого руського боярства, а й узагалі про його соціальну природу в сенсі стану, тобто класу людей, зв'язаних між собою єдністю станових інтересів, прав і обов'язків у відношенні до держави і інших класових груп» [15, с. 229–231; 17, с. 27].

Як вбачав Ф. Леонтович, аналогічна соціальна ситуація з боярством західно-руських земель певний час зберігалася й після приєднання до Литовського князівства. Початок поступового формування станових привілеїв у власне Литві він обстоював лише з кінця XIV ст., а на руських землях ВКЛ ще пізніше – з кінця першої половини XV ст. [15, с. 222]. Відтак до початку цього процесу (в іменовану ним «дошляхетську епоху» [15, с. 257]) історик позиціонував литовсько-руську знать передусім як землевласників, зараховуючи їх до «вищих класів» суспільства. Різницю у їхньому середовищі, а також з «нижчими класами» окреслював не за правами та обов'язками, а виключно матеріальним становищем [15, с. 228–229; 18, с. 54]. Він заперечував наявність будь-яких станових ознак, які хоча б натякали на привілейоване становище знаті порівняно з іншими соціальними групами. Приміром, участь бояр у політичному житті (у «вічових функціях по місцевому управлінню і судові», великокнязівській раді чи в радах удільних князів, в органах загальнодержавного чи регіонального управління тощо), а також дотримання ними норм правопорядку та підсудності, за стійким переконанням дослідника, не відзначалися ніякими прерогативами й відбувалася на рівних правах з рештою класів суспільства. Виключенням була лише сфера повинностей, де бояри, порівняно з іншими, мали більше пільг. Адже їх безумовним зобов'язанням була лише військова служба, а від інших державних повинностей вони звільнялися. Також історик не вбачав виключності у «праві від'їзду» бояр і слуг від одного князя до іншого, оскільки цим правом на той час володіла будь-яка вільна людина незалежно від свого соціального середовища [15, с. 232–257].

Історик не зауважено вказував на тотожність литовських і руських «вищих класів». У їх числі передусім виділяв бояр – великих і малих землевласників («великих» та «менших» («молодших» бояр). При цьому зауважив, що із приєднанням до Литви сусідніх руських теренів із XIV ст. на зміну старим автентичним литовським іменуванням таких категорій знаті поширилася руська назва «бояри». Тоді ж в ужитку вже були поняття «пани» та «зем'яни», якими, як твердить історик, означувалася польська шляхта, котра мешкала в суміжних із Польщею руських землях – Волині, Поділлі й Підляшші. Поряд з боярами до «вищих класів» він окремо зачисляв дрібнопомісний службовий люд («слуг», «службників») та професійне воїнство («дружинни-

ків», «рицарів», «milites»). Про останніх відзначував, що вони опинилися у специфічній ситуації тривалою «переуживання» із старого дружинного устрою в нові історичні реалії «як особливий службовий клас шляхетства, не вповні зрослий з «родовитою» шляхтою і надто далекий від простого плебейства» [15, с. 221–228].

Разом з тим Ф. Леонтович відмітив дві важливі характеристики, які зумовлювали соціальну мобільність литовсько-руської знаті. По-перше, вказав на відсутність спадкового характеру соціального статусу «вищих класів», як це було пізніше в шляхетському середовищі. Тобто, здобути боярське звання спадкоємець міг лише за умови великокнязівського потвердження батьківських «отчин» і «вислуг» із зобов'язанням несення військової служби. По-друге, наголосив на відкритості доступу для поповнення боярства із числа, зокрема, «вільних слуг і простих людей», здійснюваного шляхом здобуття жалуваних грамот на боярство. Дослідник мотивував це насамперед необхідністю збільшення чисельності військових сил. Також зазначав, що княжі пожалування давали можливість простолюдину дістатися до верхніх шарів боярства та обіймати високі посади [15, с. 226–227].

Означені вище «старих бояр» і «служили класи» дослідник позиціонував як базову основу для формування майбутнього шляхетського стану [15, с. 227–228; 18, с. 54].

Початок утвердження правового (формального) статусу литовсько-руської шляхти в державі він виводив з моменту започаткування процесу її зрівняння з польською шляхтою унаслідок рецесії рицарського (земського) права з Польщі на терени ВКЛ з часу Кревської унії (1385 р.). Цей процес ішов шляхом надання земських і обласних привілеїв шляхетству, найбільш знаковими серед яких, на думку Ф. Леонтовича, були датовані 1387, 1413, 1447 та 1492 рр. Історик наголосив, що перші два з перелічених привілеїв були викликані не стільки бажанням боярства здобути шляхетські права, як місіонерськими прагненнями католицької церкви та політичними планами польських владних кіл засобом формування в середовищі литовсько-руської аристократії анклаву католицької шляхти, при підтримці якого досягти повної інкорпорації Литви з Польщею [19, с. 26].

Він поділяв думку М. Ясинського, що мотивом появи привілею 1387 р. було прагнення Владислава-Ягайла після коронації максимально швидко досягти політичного і релігійного зближення Литви з Польщею та стимулювати литовську аристократію до окатоличення. Зауваживши, що хартія поширювалася лише на повернутих до католицизму литовських «рицарів-бояр» виключно Віленського і Троцького уділів, наголосив, що на боярство руських земель ВКЛ указаний привілей наразі не поширювався [19, с. 23–24]. Водночас, історик справедливо підмітив, що вказаний документ надавав указаним боярам не «само шляхетство, як цільний правовий інститут, а лише деякі права і вольності польської шляхти» [15, с. 61–62]. Тому розцінював його скоріше як «боярський» чи «земський», аніж «шляхетський» привілей. А отже не поділяв думки колег про трактування його «родоначальником» шляхетського стану. Натомість таким статусом він на-

діляв Городельський привілей 1413 р. [18, с. 62]. Попри те, що він також мав передусім політичні цілі й поширювався лише на литовські терени, саме його Ф. Леонтович вважав «першою шляхетською хартією, що формувала засади організації в Литві привілейованого стану, який користувався вольностями шляхти польської» [18, с. 65]. Він аргументував це тим, що положення указанного привілею, на відміну від попереднього, були акцентовані виключно на шляхту. Там, зокрема, конкретизувалися соціальна база формування шляхетського стану («пани» і «шляхта»), помітний особовий склад нобілітованої литовської шляхти, способи набуття шляхетства, права та обов'язки шляхти тощо [18, с. 65–67]. У числі наступних потверджень шляхетських прав і вольностей, закріплених у двох попередніх грамотах, дослідник окремо виділяв привілей короля Владислава III 1438 р. [19, с. 24].

Поширення шляхетського статусу на руську аристократію історик констатував з 30-х рр. XV ст. завдяки привілеям насамперед 1432, 1434, 1447 рр. Їх специфічність він окреслював тим, що перший і другий із них, підписані великим князем литовським Сигізмундом, поширювали свою дію на князів і бояр лише тих руських земель, які в умовах тогочасної громадянської війни визнавали владу вказаного правителя. З огляду на те, що ці акти не скасовували обмежень попереднього привілею 1413 р., зробив висновок про їх правочинність виключно для осіб католицького віросповідання [18, с. 69–73].

Особливе значення в подальшій еволюції шляхетських прав у ВКЛ Ф. Леонтович надавав земському привілеєві Казимира Ягайловича 1447 р. Адже під його дію підпадали всі без виключення терени держави. Відтак вся литовсько-руська знать («прелати, князі, пани, шляхта, бояри»), незалежно від віросповідання, урівнювалася у «правах, вольностях і вислугах» із польською шляхтою [18, с. 74–76]. При цьому дослідник цілком справедливо наголосив, що надані у такий спосіб литовсько-руській шляхті чисельні прерогативи «відособлювали шляхту все більше й більше від інших станів» [19, с. 24].

Наступний привілей, виданий великим князем литовським Александром 1492 р., Ф. Леонтович означив як такий, що завершив зрівняння політичної правомочності русько-литовських магнатів з польськими. Цей документ він переконливо назвав «магнатською хартією», мотивуючи тим, що він «послугував головною підвалиною політичної могутності русько-литовської аристократії, яка брала участь з тих пір у всіх функціях верховної влади» [19, с. 25]. А отже, цей правовий акт розцінювався вченим як такий, що завершив формування політичної всесильності магнатів у ВКЛ. Адже головною ціллю вказаного правового акту було чітке визначення надзвичайно широких державних управлінських повноважень «панів радних», реалізувавши цим самим стремління литовських магнатів урівнятися з польськими [19, с. 26–31; 20, с. 18–20]. При цьому дослідник висловив вельми цікаву думку про інтерес польської сторони у цьому контексті – унаслідок здобуття литовсько-руською аристократією панівного становища в державі перетворити ВКЛ в аристократичну республіку, а великого князя – в звичайно-

го голову Панів-Ради. Ф. Леонтович переконаний, що останнє цілком вдалося реалізувати у ряді статей привілею 1492 р. [19, с. 31–32]. Тож для нього закономірний висновок – з цього моменту литовські магнати, насамперед ті, що входили до Панів-Ради, здобувають для себе «вповні легальне становище пануючого «стану» в державі», суттєво обмеживши владу великого князя.

Подальші земські привілеї, зокрема 1506 та 1522 рр., дослідник розцінював як підтвердження прав і вольностей, наданих шляхті попередніми привілеями. Надалі ж їхні положення повністю ввійшли до артикулів литовських статутів. При цьому їхня дія як окремих правових актів не відмінювалася, а права й вольності шляхти в подальшому підтверджувалися особливими привілеями, як, приміром, 1568 р. тощо [19, с. 25].

Історик сповна усвідомлював, що процес утвердження аристократії біля державного керма поглиблювався. Адже через півстоліття, внаслідок завершення формування шляхти як єдиного стану, «в руки шляхетського «народу» переходять, нарешті, всі функції державної влади». З огляду на це шляхта практично все в державі поставила на службу власним становим інтересам. Головними причинами такої її поведінки автор вважав слабке усвідомлення шляхтою національної ідеї та малорозвиненість «інстинкту служіння народному благові і потребам» [20, с. 20–21].

Варто відмітити, що Ф. Леонтович визнав наявність договірних засад у взаєминах між великими князями литовськими та шляхтою, особливо з того часу, коли остання посіла панівне становище в державі. Перші ознаки таких договірних відносин він зафіксував уже в привілеї Казимира Ягайловича 1447 р. Відтак цілком погодився з думкою М. Ясинського, М. Владимирського-Бу-

данова та К. Бестужева-Рюміна про трактування цього документу як першого досвіду договірних актів. Після припинення династії Ягелонів подібні документи під назвою «*acta conventa*» (з переліком обов'язкових для виконання умов) лягали в основу обрання нового правителя, зокрема Генріха Валуа (1573 р.) та Сигізмунда III (1587 р.) [19, с. 22–23].

Також вчений наголошував, що поряд із здобутими на підставі вказаних вище земських привілеїв широкими політичними і громадянськими правами, литовська шляхта (як і польська) абсолютного не втрачала правочинності займатися будь-якими видами господарської діяльності – займатися торгівлею, лихварством, ремеслом, рільництвом. І лише згідно з положеннями Другого і Третього Литовських статутів такі способи господарювання позбавляли шляхту їхніх прав і вольностей. У цьому історик наслідував судження С. Бершадського [19, с. 26].

Висновки та пропозиції. Отже, Ф. Леонтович цілком переконано вважав, що головним рушієм правової легітимізації шляхетського статусу було передусім прагнення Польщі та великих князів литовських, котрі були одночасно й королями польськими, поширити на терени ВКЛ польські порядки та з'єднатися з Короною Польською. Власне формування шляхетського стану він розцінював як складний процес, який розпочався на литовських теренах на кілька десятиліть раніше, ніж на українських. Причинами такого дисбалансу вважав передусім політичні (як внутрішні, так і зовнішні) фактори. Водночас категорично заперечував наявність станових ознак у середовищі литовського і руського боярства до кінця XIV ст. Завершення процесу становлення правового статусу шляхти як стану дослідник вбачав у другій половині XVI ст.

Список літератури:

1. Грушевський М. С. Ф. Леонтович – В. Ключевський – Д. Самоквасов / М. С. Грушевський // Записки НТШ. – 1911. – Т. 105. – Кн. 5. – С. 168–174.
2. Авалиани С. Л. Заслуги Ф. Леонтовича в изучении обычного права русских инородцев / С. Л. Алиани // Журнал Министерства Юстиции. № 6. Июнь. 1911. – СПб: Сенатская типография, 1911. – С. 169–175.
3. Есипов В. В. Ф. И. Леонтович / В. В. Есипов // Варшавские университетские известия. – 1914. – № 2. – С. 35–37.
4. Тарановский Ф. В. Ф. И. Леонтович: Библиографический и научно-литературный очерк / Ф. В. Тарановский // Юридические записки, издаваемые Демидовским юридическим лицеем. – Ярославль, 1911. – Вып. 1. – С. 139–153.
5. Бондарук Т. І., Єфіменко Г. Г. Леонтович Федір Іванович / Т. І. Бондарук, Г. Г. Єфіменко // Енциклопедія історії України. – К.: Наукова думка, 2009. – Т. 6. – С. 120–121.
6. Бондарук Т. І. Основоположники Київської історико-юридичної школи М. Ф. Владимирський-Буданов і Ф. І. Леонтович / Т. І. Бондарук. – К., 1995. – 25 с.
7. Бондарук Т. І. Західноруське право: дослідження і дослідники / Т. І. Бондарук. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – 2000. – 160 с.
8. Гетьман А. Н. Вклад Ф. И. Леонтовича в разработку методологических проблем историко-юридических исследований / А. Н. Гетьман // Митна справа. – 2004. – № 6. – С. 53–57.
9. Заруба В. М. Огляд історії вивчення українського права / В. М. Заруба // Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. – 2010. – № 3. – С. 61–69.
10. Музичко О. Є. Історик Федір Іванович Леонтович (1833–1910): життя та наукова діяльність / О. Є. Музичко. – Одеса, 2005. – 208 с.
11. Федір Іванович Леонтович (1833–1910): Біобібліографічний покажчик / упоряд.: О. Є. Музичко; Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова. – О., 2005. – 149 с.
12. Музичко О. Є. Історик Ф. І. Леонтович: життя та наукова діяльність: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / О. Є. Музичко; Дніпропетр. нац. ун-т. – Д., 2003. – 20 с.
13. Музичко О. Є. Внесок Ф. І. Леонтовича у розробку теоретичних проблем історичної науки / О. Є. Музичко // Записки історичного факультету ОНУ ім. І. І. Мечникова. – Одеса, 2003. – Вип. 14. – С. 248–261.
14. Музичко О. Є. Адміністративна та педагогічна діяльність Ф. І. Леонтовича в Новоросійському університеті / О. Є. Музичко // Електронний часопис «Південна Україна». – 2007. – С. 313–322 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://web.znu.edu.ua/ru/573.ukr.html>

15. Леонтович Ф. И. Бояре и служилые люди в Литовско-русском государстве // Журнал Министерства юстиции. № 5. Май. 1907. – СПб.: Сенатская типография, 1907. – С. 221–292;
16. Довнар-Запольский М. В. Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах: Т. 1: [Магистр. дис.] / М. В. Довнар-Запольский. – К.: Типография Н. Т. Корчак-Новицкого, 1901. – 801 с.
17. Леонтович Ф. И. Очерки из истории литовско-русского гражданского права: гражданская право- и дееспособность / Ф. И. Леонтович // Журнал Министерства Юстиции. – СПб.: Сенатская типография, 1905. – № 7. Сентябрь. – С. 1–47.
18. Леонтович Ф. И. Правоспособность литовско-русской шляхты / Ф. И. Леонтович // Журнал министерства народного просвещения. Новая серия. Часть XIV. 1908. Март. – СПб.: Сенатская типография, 1908. – С. 53–87.
19. Леонтович Ф. И. Источники русско-литовского права / Ф. И. Леонтович. – Варшава: Типография Варшавского учебного округа, 1894. – 71 с.
20. Леонтович Ф. И. К истории административного строя литовского государства. I. Сословный тип территориально-административного состава Литовского государства. II. Панский двор в Литовском государстве / Ф. И. Леонтович. – Варшава: Типография Варшавского учебного округа, 1899. – 104 с.

Михайлюк Ю.Н.

Черкасский национальный университет имени Богдана Хмельницкого

ФОРМИРОВАНИЕ ШЛЯХЕТСКОГО СОСЛОВИЯ В ВЕЛИКОМ КНЯЖЕСТВЕ ЛИТОВСКОМ В ТРАКТОВКЕ Ф. ЛЕОНТОВИЧА

Аннотация

В статье охарактеризована концепция формирования литовско-русской шляхты как сословия с точки зрения Ф. Леонтовича. Указано его аргументы относительно категорического отрицания наличия сословных признаков боярства в эпоху Руси. Раскрыто стойкое убеждение исследователя о появлении сословных прав и привилегий у литовского боярства лишь с конца XIV в., а в русского – около середины XV в. Выяснено видение историком хода правовой легитимации литовско-русской шляхты. Проанализированы трактовки им места и роли конкретных великокняжеских грамот в этом процессе.

Ключевые слова: Ф. Леонтович, сословие, класс, шляхта, бояре, слуги, великокняжеские грамоты.

Mikhayliuk Yu.N.

Cherkasy Bohdan Khmelnytsky National University

FORMATION GENTRY ESTATES IN THE GRAND DUCHY OF LITHUANIA IN THE INTERPRETATION OF F. LEONTOVICH

Summary

The article described the concept of the formation of the Lithuanian-Russian nobility as a class in terms of F. Leontovich. Specify its arguments regarding the categorical denial of the presence of signs of nobility estates in the era of Russia. It's opened persistent researcher belief about the appearance of class rights and privileges of the Lithuanian nobility only from the end of the XIV century, and in Russian. About the middle of the XV century, it was found a vision of the progress of legal historian legitimating of the Lithuanian-Russian gentry. Analyzed the interpretation they place and role of specific grand credentials in the process.

Keywords: F. Leontovich, caste, nobility, nobles, servants, the grand ratification.